

Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü

Prof. Dr. Hasan BAHAR

SÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Her nefis ölümü tadacaktır, sonra döndürülüp bize getirileceksiniz.
Kuran-Kerim, Ankebut Suresi, Ayet 57

Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoglu hep ölmek için türemiş.
Bilge Kağan, Kül Tigin Abidesi

Özet

Ölüm, insanın geçirdiği en önemli evrelerden biri; hayatın sona erdiği kimi inançlara göre yeni bir hayata ebedi geçtiği an. Bu geçiş anı, insanlar tarafından zamana ve coğrafyaya göre farklı inanç sistemleri içinde değişik şekillerde yorumlanmıştır. Genellikle, insanlık tarihi boyunca ölümle hayatın sona erdiğine inanılmamış ve bu dünyanın devamı olan başka bir dünyada sonsuz bir hayatın olduğuna inanılmıştır. Bu yüzden ortaya çıkan ölümle ilgili gelenekler, öteki dünyaya bir hazırlama törenlerine dönüşmüştür. Ancak, ölü bedenini yani cesedin öteki dünyada diriliş şekli konusunda farklı inanmalar ortaya çıkmış; kimileri mevcut bedeni korumak için mumyalar yapmış, kimileri de yakmışlardır. Kimileri, ölülerini toprak içine doğrudan gömüp, toprağa sunarken; kimileri taş ya da mermer gibi dayanıklı maddelerden yapılmış mezarlarda saklamışlardır, ya da ölülerini yakanlar küllerini nehirlere, dağlara savurmuşlar, bu kültür içindeki kimileri de çanak çömlek taş saklama kapları içinde tutmuşlardır. Kuşkusuz, gelenekler başlangıçtan günümüze insanlık tarihi süresince etkilerini sürdürürken, çağdaş olan gelenekler de birbirlerini etkilemiştir. Bu yazıda tarih öncesinden itibaren özellikle Avrasya coğrafyasında yaşayan ölümle ilgili gelenekleri ele alırken bu geleneklerin Türklerdeki mezar ve mezar taşları kültürlerine yansımaları ele alınmıştır. Zira uzunca bir geçmişe sahip olan Türkler, çok farklı coğrafyalarda yaşadığı için zengin ve çeşitli bir ölüm, mezar ve mezar taşları kültürlerine sahiptir. Özünde, kurgan, balbal ve kümbet gibi mezar yapıları ile dikkati çeken bu kültürde ataların rolü büyüktür. Bu yüzden, Türk kültüründe, yaşayanların dünyasında, kimi zaman ölümler daha etkin bir rol oynarlar. Mezar taşları ölenlerin geçmişten geleceğe mesajlarını ileten en önemli iletişim araçları içinde yer almışlardır. Birçok kültürel özellikleri üzerinde barındıran mezar taşlarının Türk toplum hayatına etkisi, ne kadar araştırılrsa yeridir.

Anahtar Kelimeler:

Ölüm, Mezar, Mezar Taşları, Kurgan, Balbal.

PROF. DR.
NEJAT GÖYÜNÇ
ARMAĞANI

267

Tarihöncesinde Ölüm:

İnsan yaşayışı doğum, evlenme ve ölüm gibi üç önemli aşamadan geçer. Bu üç aşamanın sonuncusu olan ölüm, doğum olgusunda olduğu gibi insanların inanç sistemlerinde önemli bir rol oynamıştır. Çünkü insanların geldiği yer ve gittiği yer ilk dönemden beri onların merak konusu olmuştur.

Semavi dinlere bağlı kitaplar, dünya yaşamını, İlahi yasaklara uymayan insanın ölümsüzlük dünyası olan cennetten, ölümlülerin dünyasına bir sürgün anı olarak vermiştir. Bu nedenle bu inanç sahipleri ölümü, ölümsüzlük dünyasına bir göç olarak görmüşlerdir. Bazen ölümsüzlüğü arayan insanoğlu onu bulamayınca gökteki ayda, yerdeki ağaçta ya da yılanda aramıştır¹. Bazen de reenkarnasyon (ruh göçü- tenasüh) inancına sahip olan kişiler ölenin ruhunun bir başka bedene ya da eşyaya geçeceğine inanmışlardır².

Yazılı olmayan arkeolojik buluntular da insanın ilk dönemlerden itibaren ölüme yönelik ritüellerinin olduğunu göstermektedir.

Paleolitik (Eski Taş) Çağda Neandertal denilen insanlar, toplu cenaze törenleri yapmışlar; cesetlerin üzerini toprak ve taşla örtmüşler, bu cesetleri, mağara içindeki ocakların yanına gömererek başka bir dünya için hazırlamışlardı. Zira ikiye katlanmış pozisyonadaki bu cesetlerin yanına öteki dünyada ihtiyaç olabileceği düşünülen et parçaları ve araç gereçler de sunulmuştu.

Paleolitik Çağın sonlarına doğru görülen Batı Akdeniz'in Grimaldiyan ve Cro-Magnon insanları ise bu geleneklerden biraz ileri giderek ölümlerini kırmızı aşı boyası ile boyadılar. Bu şekilde belki de ölümlerin solan vücudunu canlandırmayı ve yiten yaşamı geri getirmeyi denediler³. Bu geleneğin binlerce yıl sonra Anadolu'da M.Ö. 7 binlerde Çatalhöyük Neolitik (Yeni Taş) yerleşmesinde de görülmüş olması uzun süren bir geleneğin varlığına işaret etmektedir. Yine Çatalhöyük mezarlarının, evlerin içinde (intramural) oturdukları sekilerin altına bir hasır içine sarılı olarak gömülmesi; geleneklerin ne denli uzun sürdüğünü göstermektedir⁴.

Uzunca bir süre, mekân içi gömülerdeki (intramural) ölü-

¹ Campbell 1992:15; Sumerlerde ölümsüzlük otunu arayan Gılgamış bulduğu otu bir yılanla kaptırmıştı Bk. Kramer 1990:162, Alster 1980:53-66.

² İlkelerde yeni doğan çocukların eski atalarının ruhu olduğu şeklinde inanılırdı. Eski Mısır ve Hintlilerde Ruh Göçü (Sanskritçede Samsara) ile ilgili inançlar yaygındı. Hançerlioğlu 1975:544-545.

³ Childe 1983:33.

⁴ Mellaart 1975:101-102.

leri ile birlikte yaşayan insanlar, M.Ö. 5 binlerde Karaman Can Hasan Kalkolitik (Bakır Taş) yerleşmesinde olduğu gibi ölümlerini oturdukları mekânların dışına (extramural) gömmeye başladılar. İç gömü geleneklerinden, dış gömü geleneklerine geçişin Geç Neolitikten, Erken Kalkolitik Çağda olduğu anlaşıyor⁵.

M.Ö. 3 binlere gelindiğinde Tunç Çağında ise mekân dışında doğrudan toprağa hasır ve benzeri şeylerle sarılı cesetlerin gömülmesinin yanında etrafının taşla sandık şeklinde çevrildiği ya da küpler içine *hoker* şeklinde konulduğu görülür. İnsanın anne karnındaki şekli olan bu pozisyonda, dizler karına ve baş öne doğru çekilmiştir. Cesetlerin bu pozisyonda gömülme şekli Paleolitik Çağdan itibaren görülmektedir. Cesetlerin bu şekilde konulmasının, ölen kişileri yeniden bir doğuşa hazırlama şekli olduğu kabul edilmektedir.

Mezar geleneklerinin, açık alanlara konulmasının yaygınlaştığı, Tunç Çağlarında ise cesedin yırtıcı hayvanlardan ve mezarlara sunulan araç gereçlerin ve süs eşyalarının çalınmasından endişe edilerek daha korunaklı mezar gelenekleri oluşmaya başlamıştır. Bu nedenle mezar tiplerinde de çeşitlilik artmıştır. Nitekim Anadolu'da bu döneme ait, 1) Toprak mezar, 2) Kaya oyuğu ve kaya aralığı mezarları, 3) Küp mezar, 4) Sandık mezar ve 5) Oda mezar tipleri görülmeye başlanmıştır⁶.

Tarihî Çağlarda Ölüm:

Özellikle Tunç Çağında madenin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamasıyla maden kaynaklarına yakın yörelerdeki bu kaynakları ele geçiren yerel güçler ortaya çıkmaya başlar. Yine bu dönemde Nil, Fırat, Dicle ve İndus gibi nehir boylarında ziraat hayatının gelişmesi bölgesel krallıkları ortaya çıkarmıştır. Kent toplumlarının ortaya çıktığı bu dönemde saray ve tapınak mimarisinin yanında anıtsal mezarlar da ortaya çıkmıştır. Anadolu'da Alacahöyük Kral Mezarları, Mezopotamya'da Ur Kral Mezarları ile çağdaş Mısır firavunlarına ait piramitler dikkati çekmeye başlar⁷.

Mezar tiplerinde değişkenliklerle birlikte özellikle Mezopotamya ve Mısır'da yazının ortaya çıkışı ile birlikte ölümle ilgili inançların da kendine özgü şekiller kazandığı görülmektedir. Ör-

⁵ Mellaart 1975:124.

⁶ Özgüç 1948:3.

⁷ Childe 1983:66-96.

neğin Mezopotamya’da Sümerliler ve Akadların ölüm ve ölüm-
süzlükle ilgili düşünceleri ruh göçü benzeri gölgeler âlemi şek-
linde iken, Mısırlılarda bu dünyanın bir uzantısı şeklinde telakki
edilmektedir.

Greklerin *hades*’i ve İbranilerin Şeol’ine Sumerler önceleri
dağ anlamına gelen “kur” adını vermişlerdi. Kur yeryüzü ile en
eski deniz arasındaki boşluktur ve oraya ölümlerin gölgesi gider.
Oraya özel bir sandalcının kullandığı sandal ile “insan yutan” bir
nehir geçilmesi gerekirdi. Bu nehir Grekçede *styx*, kayıkçı da
charon idi⁸. Ölümlerin gölgeleri çok özel günlerde yeryüzüne çıkarıl-
ılmakta idi⁹.

Bu yüzden de Mısırlılar bu dünyada yaşadıkları şekilde be-
denlerinin öbür dünyada da dirileceğini düşünerek cesetlerini
mumyalama yoluna gittiler. Bu mumyaların bozulmaması için
özellikle tanrı olarak gördükleri firavunları için büyük taşlarla
örülmüş piramitler oluşturdular. Piramitler bir bakıma öbür dün-
yadaki firavunların sarayları olarak düşünülerek, firavunların ce-
setlerinin yanına ihtiyaç olabilecek eşyalar konulmuştur¹⁰.

Güneyin su boyu yerleşik uygarlıklarında yazının kullanıldı-
ğı bu dönemde kuzeyin dağlık Kafkasya, Amanoslar ve Trakya’da
görüldüğü gibi mezar üzerine konmuş iri taşlardan oluşan *dolmen*
tipi mezarlar dikkati çekmektedir¹¹. Bu bölgenin de kuzeyinde
yer alan Orta Avrupa’dan Mançurya’ya kadar uzanan Avrasya’nın
bozkır sahasında ise mezarlar üzerine yığma toprak kimi yer de
çakılla oluşturulmuş tepelerden oluşan “*kurgan*” kültürü öne çık-
mıştır.

Avrasya’nın Batısı; Tarihöncesi Mezar

Kurgan Kültürünün M.Ö. Geç Neolitik (Eneolitik) bir kültür

⁸ Bu yüzden Grekler sandalcıya geçiş ücreti ödemek için ölümlerin ağzına metal bir para
koyuyorlardı.

⁹ Kramer 1990:135.

¹⁰ Childe 1983:97; Lissner 2006:52-55

¹¹ Orta ve Batı Anadolu’da bu türden mezarlarla karşılaşılmasına rağmen 2010 yılı Konya
Karapınar’da bir örnek tespit ettik (Bk. Resim 1). Bu mezar türünün M.Ö. III. bin yılı yani
Erken Tunç Çağına ait olduğunu ve Karapınar Alıtepesi yerleşimi ile bağlantısı olduğunu
düşünüyoruz. Zira bu dönemde burada yerleşim mevcuttu. Bu dönem dolmenlerin
devamı olarak gördüğümüz bir dolmen tipine Kuzey Kafkasya’da karşılaştık. Bir oda
tarzında yapılıp, dairevi bir kapısı olan ve çivi şeklinde bir kapağı olan dolmen türlerini
Karaçay Özerk bölgesinde görmüştük. Bu türden buluntuları Karaçay Şehir Üniversitesi
rektörü de göstermişti dönüş yolumuzda Maikop Müzesi’ne uğradık, sağlam olan
dolmenlerin müzede yeni sergilenmeye çalışıldığına şahit olduk, henüz ziyaretçiye açık
olmayan bu dolmeni bize gösteren müze arkologlarına teşekkür ederiz. Bize verilen bilgiye
göre bu dolmenler Kuzey Kafkasya Orta Tunç Çağı, yani M.Ö. II. bin yılına aittirler (Resim
2).

olan Samarra (M.Ö.5500-4800) kültürü ile ortaya çıktığı, daha sonra batıda Ukrayna'daki Donets ve Dinyeper çevresindeki Sredni Stog (M.Ö.3500-3300) ve onun güneyinde ve Karadeniz'in kuzey kıyılarında Çukur Mezar (Pit Grave) kültürü olarak bilinen Yamna Kültürünü (M.Ö.2700-2500) etkilemiştir.

Erken Yamna Kültürü döneminde, Kuzey Kafkasya'da Maikop Kültürleri görülür. Erken Tunç Çağında, Maikop Kültürünün Doğu Karadeniz sahil şeridini etkilemiştir. Bu dönemde daha batıda Dinyester, Tuna arasında Usatovo, Moldova'da Horodıştea-Gorodisk, Aşağı Tuna Havzasında Cernovoda II/III kültürleri görülür. Atın evcilleştirildiği bu kültürleri başta M.Gibutas olmak üzere bir takım arkeolog Proto-İndo-Avrupa halkların kökeni görme eğilimindedirler¹². Ancak M.Tarhan, Orta Volgadan Tuna'ya kadar götürülen ve Hint Avrupalıların kök arayışına alet edilmek istenen bu görüşün aksine Neolitik dönem kurganlarının gerçek sahasının Orta Asya ve Türkistan olduğunu öne sürmüştür¹³. Orta asya Bozkır koşullarında ortaya çıkan bu kültür zamanla üzerinde durduğumuz Karadeniz'in kuzeyindeki batı bölgesini de etkilemiştir.

M.Ö. III. bin yıl başlarında Karadeniz'in Kuzeyi ile Orta Asya arasında yakın ilişkiler görülmektedir. Ural-Altay'daki Afanesyova kültürü bu çağın temsilcisi durumundadır. Bozkır yaşayışının bütün özellikleri bu kültürde kendini gösterir.

M.Ö. II. bin yıl başlarında Kuzey Karadeniz'in bakır çağ kültürleri sona ererken bölgeden büyük Hint Avrupalı göçler yaşanır. Hititler Anadolu'ya gelmiştir. Daha doğuda Andronova Kültürü Altaylarda gelişir.

M.Ö. XIII. yüzyılda Kimmerler Orta Asya'dan hareketle Kuzey Karadeniz bozkırlarına gelmişlerdir. Doğuda Andronova kültürünün gelişmesi bu kültürü batıya itmiştir. Andronova kültürü aynı zamanda Kimmer kültürünün temsilcisi olan Srubna kültürü ile bağlantılıdır. Bu dönemde Katakomb Mezar ve Kuban Mezarları kültürleri ortaya çıkmıştır. Bu mezarlar bozkırlarda görülen alçak mezar geleneğine benzerlik gösterirlerken bazıları taş san-

¹² The "Kurgan Culture," Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration [and Comments and Replies] Author(s): David W. Anthony, Peter Bogucki, Eugen Comşa, Marija Gimbutas, Borislav Jovanović, J. P. Mallory, Sarunas Milisauskas Source: Current Anthropology, Vol. 27, No. 4 (Aug. - Oct., 1986), pp. 291-313 Published by: The University of Chicago Press on behalf of Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2743045> Accessed: 28/07/2010 03:22

¹³ Tarhan 1979:355-370.

dık şeklindedir. Buradaki buluntular, keramik olarak batıdan etkilenmiş görünmekle birlikte silah olarak batıyı etkilemişlerdir.

Kuban Mezar kültürleri ile bağlantılı olan arkeolojik buluntular Bozkır göçebe-çoban kültürleri ile yerleşik ziraat kültürünün arasında bir yaşam tarzını yansıtmaktadırlar.

M.Ö.XIII- M.Ö.VIII. yıllar arası Kimmerler Kafkasya, Kırım ve Dinyeper Havzalarına yayılmışlardır.

Kimmer ve Erken İskit kültürleri arasında kesin bir ayırım yoktur. Kimmer bölgesi kurgan geleneğinde İskit göçleri ile bir gelişme gösterir. Bozkır yaşantısının karakteristik bir yansıması olan kurgan kültürlerinin arkeolojik materyali silahlar, araçlar ve gereçler yanında at ve araba unsurları görülür. Kurganlarda atçılıkla ilgili araba ve koşum parçaları bozkır yaşantısının bir parçası olarak dikkati çeker¹⁴.

Avrasya'nın Doğusu; Tarihöncesi Mezar:

Batıda bu kültürler görülürken Orta Asya'nın doğusunda ise Abakan Bölgesi'nde Afanesyova Kültürü(M.Ö.3000- M.Ö.1700), Okunev Kültürü; M.Ö.2. bin yıl başlarında Minus çevresinde, Bu kültürü, Tanrı Dağları, Balkaş Gölü ve Yayık Nehri çevresinde ise Andronova (M.Ö.1700-M.Ö.1200), Yenisey Irmağı çevresinde Karasuk Kültürleri (M.Ö.1300-M.Ö.800), Abakan, Minusinsk bölgelerinde Tagar ve Taştık Kültürleri (M.Ö.700-M.Ö.100) kültürleri görülüyordu. Orta Asya'nın batısında Türkistan'da ise Anav Kültürü (M.Ö.4000-1000), Maveretünnahr Havzası'nda ziraatçı bir kültür olan Margiana Kültürü (M.Ö.2200-M.Ö.1700) görülmektedir¹⁵.

Kuşkusuz Orta Asya'daki mezar ve balbal kültürlerini iyi anlayabilmek için bu kültürlerin mezar geleneklerine kısaca bir göz atmak gerekir:

Neolitik sonunda Bakırtaş Çağı denilebilecek Eneolitik dönem; insanların taş alet ve eşya yapımının yanında, madenden de eşyalar yapmaya başladığı bir maden çağına geçiş kültürüdür. Daha çok Minusinsk havzasında görülen bu kültürdeki metal işçiliğinde henüz metal ergitmesi ve dökümü henüz bilinmiyordu ve bölgenin bakır cevherlerinden dövme tekniğinde aletler ve eşyalar yaptılar. Bazı mezarlarda dövme tekniği ile yapılmış eşyalar bulundu.

¹⁴ Tarhan 1979:358-364.

¹⁵ Bahar 2009:407-409,425-427.

Afanesyova Gora'daki bir kadın mezarında kadının kolunda, demir halkalarla çevrelenmiş bir deri bilezik bulunmuştur. Afanesyova halkı hâlâ Neolitik çağ özellikli keramikler kullanmakta idi ve en büyük başarıları at ve inek gibi hayvanları evcilleştirmeleri olmuş ve belki de ziraata başlamışlardı. Dinlerinde güneş kültünün önemi vardı ve mezarlarında aşı boyası kullanılmıştı, bu belki de ölünün kanını temsil ediyordu.

Doğu Avrupa'nın Çukur Mezar kültürünü temsil eden Cro-Magnon insanları ile etnik ilişkilerinin olduğu düşünülmektedir. Nitekim çukur mezar kültürleri Urallar, Orta Asya ve Karadeniz çevresi bozkırları ve Kelteminar, Zerafşan Irmağı kıyılarındaki Zamanbabin Kültürü ve Uralların Şigir kültürleri ile ilişkisi görülmektedir.

M.Ö. II. Bin yılın başlarında geniş bir alana yayılmış olan Afanesyova kültürünü Okunev kültürü izlemiştir. Minus civarında görülen Mongolid yeni bir halkın ortaya çıkardığı bu kültürde, gömü törenleri değişmiştir. Taşların çember oluşturacak şekilde dizildiği Afanesyova kültürünün yerini, taşların dikdörtgen şekilde dizildiği mezarlar almıştır. Ölü, bu alanlar içinde kayrak taşlardan oluşturulan tabutlar içine gömülmüştür. Bunlar da afanesyovo halkı gibi sürü yetiştirici çoban bir kültürdü. Taş aletlerin yanında maden eşyalar da kullanılmıştı, ilk kez bu kültürde dökme bakırdan saplı balta Güney Sibiry'a'da görüldü.

Bu kültürde anıtsal steller Karasuk kültüründeki stellere benzerlik gösterir. Steller üzerinde yarı insan yarı hayvan şekilli mask kabartmaları görülür. Bu masklar, çoğu örnekte, üzerlerine boğa ya da geyik boynuzu eklenmiş, boğa başı ve yılanları andırırlar. Mezar taşlarında, ışınların yayıldığı baş süslemeleri, dal vermiş güneş ya da evren bezemeleri ve çemberler içinde kimi zaman ışıklar ve haçlar görülmektedir. Bazen bu şekiller mezarların yapımında kullanılan kayrak taşlar üzerinde de görülebilir¹⁶.

Bu türden kayrak taşların birinde, ellerinde birer mızrak tutan, başında hale bulunan bir varlığın kazınmış olduğu görülmüştür. Yüzlerin gerçekçi bir heykelcilikle yapılmış gibi birbirine simetrik üç göz ve yüzü bölen bir şeritle olan soyut temsiller de dikkati çekmektedir. Genellikle yüzlerdeki ağzın ya yapılmamış ya da oldukça büyük şekilde yapılmış örnekleri vardır. Örneklerden ikisinde tepede koçbaşı heykelleri bulunmaktadır. Kadın

¹⁶ Gumilev, bu kültürü Hunlar'ı oluşturan etnos karışımını sağlayan halklara bağlar. Bk. 2000:100.

figürleri, hamile kadınların karnı gibi karınları geniş şişkin yapılmıştır. Bir figürünün karnına, panter ya da kaplan gibi yırtıcı bir hayvanın burun çıkıntısı resmedilmiştir. Okunev kültüründe içine haç işaretleri çizilmiş güneş simgelerinin varlığı güneş ve evrenle ilişkilendirilmektedir. Bu stellerde boğa resimlerinin de görülmesi sürü besiciliğini de yansıtır¹⁷.

Kuzeyde Okunev kültürü görülürken güneyde Altay çevresinde Andronova kültürü dikkat çekici bir gelişme göstermiştir. Madencilik, sürü besiciliği ve ziraatın görüldüğü bu kültürdeki insanların yerleşik bir hayata geçtikleri düşünülmektedir. Metalürji büyük bir başarı gösteren bu insanlar Altaylar ve Kuzey Kazakistan'daki Kalbin sıradağlarında maden sığ, açık maden ocaklarından sağladıkları metali taş balyozlarla döverek ilkel fırınlarda eritmekteydiler. Taştan ve balçıktan yaptıkları kalıplarda balta başı, mızrak başı ve değişik araç gereçleri dökmüşlerdi.

Sürü yetiştiriciliğindeki gelişmeler artı bir ürün ortaya çıkarılmış ve sosyal yapıda bazı değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Mezarlarda, koca öldüğü zaman eşi ve hatta bazen ikinci eşin de birlikte gömüldüğü durumlar ortaya çıkarılmıştır.

Dini olarak da daha önce olduğu gibi doğa güçleri ve ata kültü önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde ziraat ve hayvan yetiştiriciliğinin öne çıkmasıyla mezar sunuları içinde süt ve bitkisel yiyecekler konmaya başlanmıştır. Bu mezarların yanı sıra bazı özel çukurlara odun kömürü, saman ve buğday gibi sunular da yapıldığı görülmüştür.

Cesetlerin gömülüştünde hem doğrudan gömme, hem de yakarak gömme şekillerin mevcuttur.

M.Ö. III. bin yıldan itibaren bölgede cesetlerin gömülmesinin yanında Andronovo kültüründen sonra yakma geleneği daha sonraki Karasuk ve Tagar kültürlerinde de görülmektedir, fakat Tagar kültürünü izleyen Taşlık kültüründe cesetlerinin yanında toprağa gömme olayı da görülmektedir. Bu gömülerin daha çok mumyalandığı görülür¹⁸.

Andronova kültürünü, güney Sibirya'da görülen Karasuk kültürü takip etmiştir. Sürü yetiştiriciliği ve madencilikte ileri git-

¹⁷ Okladnikov 2000: 117-127. Diğer taraftan Anadolu'nun daha erken döneminde görülen Çatalhöyük Neolitik kültürünü (M.Ö 7 binler) örnek vermek istiyoruz.. Anatanrıça, leopar ve boğa figürlerinin, buradan 5 bin yıl önce Çatal Höyük Neolitiğinde de görülmesi dikkat çekicidir. Bu bir bakıma çobanlık kültüründen ziraatçılığa geçiş evresi ile ilgilidir.

¹⁸ Roux 1999:219. Bu dönemle ilgili olarak yazılı belgeler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira Herodot Mısırlıların ceset mumyalaması konusunda ilginç bilgiler vermektedir (Herodot II, 85-89).

mişler ve belki de ata binilmiştir. Zira arkeologlar kemik ya da boynuzdan yapılmış bir eşyanın gem yapımında kullanıldığını düşünmüşlerdir.

Karasuk kültüründe yeni mezar tipleri ortaya çıkmaya başlar. Mezarlar, işlenmiş kayrak taşlardan sandık şeklinde örülen taşların üstü başka kayraklarla örtülmesiyle oluşturulmuştur. Bu sandık şeklindeki mezarın çevresi başka taşlarla çit şeklinde çevrilmişti. Ölünün yanına öteki dünyada yiyip içeceğini düşündükleri içecek kabı; ayak ucuna ise omuz, göğüs ve arka bacadan oluşan dört et parçası konmaktaydı.

Bu dönemde, kuzeyde Baykal ve güneyde İç Moğolistan'la çevrili Moğolistan coğrafyasında çok büyük dikey olarak dikilmiş, işlenmemiş yerel kayrak taşlardan yapılmış mezarlar dikkat çekicidir. Dikdörtgen şeklinde yapılan bu mezarlar doğu ve batı yönünde güneşin doğuşu ve batışı esas olarak yapılmışlardır. Bu mezarların güneyinde ve biraz ötesinde toprağa derin gömülmüş “bekçi taşları” ya da “yular bağlama kazıkları” denilen, birçok desenle bezenmiş taş steller yer alır. Bunların üzerinde giysiler ya da savaş baltaları gibi bezemelerin yanında stelin üst kısmı insan biçimli heykellerin başlarını andırır.

Kayrak mezar kültüründe görülen kaya resimlerinde(Rusça-petroglif) bazı geleneksel konular çember içine alınmıştır. Bu çemberin içinde noktalarla işaretlemiş avlular, kartal, şahin ve akbabaya benzeyen kuşlar, gökyüzüne doğru uzanan kuşlar. Bu resimler aile ve sürü sahibi çobanların yaşayışını vermekle birlikte, kuşlar Orta Asya Şamanizm’inde, ölüm ve atalar kültürüyle ilişkili görülmektedir¹⁹.

Baykal ötesinde sıklıkla görülen, üzerlerine resimler işlenmiş kayaların da belli kabilelerin tapınma yerleri olduğu düşünülmektedir. Bu yerler, aydınlığın evrensel güçlerinin karanlığı, yazın kısı fethetmesi, yaşamın ölümü yenilgiye uğratmasını güvenceye almak için yapılan ısıha ayinlerinin yapıldığı yerlerdi.

Moğolistan’ın Tunç Çağı halklarının kabilelerinin ortak dini merkezleri bulunmaktaydı. Bu alanların bazen geyik taşları kümeleri ile belirtildiği görülmüştür. Bu ayinlerin güneş ve gökle ilgili bereket kültürüyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Üzerinde geyik kabartmaları olan bu taşlarda aynalar, yaylar, okluklar (sadak) hançerler ve savaş baltaları yer almaktadır. Bu taşların

¹⁹ Roux 1994:132;Okladnikov 2000:131;Ölünün ruhunun kuş donuna girmesiyle ilgili Anadolu’da günümüzde görüşler vardır. Bkz.Örnek 1979:61-63.

benzerleri Karadeniz İskitlerinde de disk biçimli aynalar ve güneş geyiği figürleri ile kendini göstermiştir (Resim 3). Kayrak mezar kültürü, üzerindeki hançerlerin kabzalarının gösterdiği arkeolojik buluntulardan M.Ö. II. bin yılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır²⁰.

Karasuk Kültürünü izleyen Tagar kültüründe atların üzerine binmeye yarayan gemin icadı, keçe çadır, üzeri örtülü araba, kımız ve laktik alkol peynir gibi süt ürünleri dikkati çeker. Giysi olarak da hayvan postları yerine yünden yapılmış kumaşlar üretilmişti.

Dinsel olarak yerin kötü tanrıları ile göğün aydınlık tanrılarının oluşturduğu yapı üzerinde Gök en büyük tanrı olarak kabul edilmişti. Bu dönemde güneş arabaları figürleri dikkati çekmektedir. Altaylarda öküz yerine keçilerle çekilen böyle bir arabanın varlığı görülür²¹.

Görüldüğü gibi Avrasya'nın tarih öncesi kültür yaşamını aydınlatmada kurganların, mezar taşları ya da balbalların ve de petroglif denilen kaya resimlerinin önemli bir yeri vardır. Aynı gibi görülen bu unsurlar bir diğerinin anlatımı ve anlaşılmasında anahtar rol oynamaktadır. Kimi zaman kaya resimleri bir mezar taşında konsantre olmakta, kimi zaman ölüm, kaya resimlerinde anlatılmaya çalışılmaktadır. Özellikle Çin yazılı kaynaklarının konuşmaya başladığı dönemde bölgenin kültür tarihi daha iyi anlaşılacaktır. Çinliler Hun ve Göktürklerin ölüm gelenekleri ile ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu konuda aşağıda söz edilecektir.

Orta Asya; Tarihi Çağlarda Mezar:

Özellikle Andronova kültüründeki madenciliğin, Karasuk kültüründeki geyik kabartmalı mezar taşlarının, Tagar kültüründeki kızıma bağlı süt ürünlerinin yaygın olarak kullanılması daha sonraki bölgedeki Türk kültürünün şekillenişinde önemli bir rol oynamıştır.

Proto-Türk olarak görülen Ting-Lingler bu kültür coğrafyasından olup Hunların ataları olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Karasuk ve Tagar kültürünü ortaya çıkaran insanların batıda İskit olarak görülen unsurlar olduğu söylenebilir²².

²⁰ Okladnikov 2000:131-132.

²¹ Okladnikov 2000:140.

²² Grakov İskitlerin M.Ö.IX. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde Kimmerle birlikte yan yana yaşamış olabileceklerine işaret etmektedir. Asur ve Grek kaynaklarında ise M.Ö.VIII. yüzyılda İskitlerden bahsedilmeye başlanmıştır. Bkz. Grakov. 2006:43-45,285-286.

Hunlar, ahirete inanıyorlar ve öbür dünyayı bu dünyanın bir devamı olarak algılıyorlardı. Bu nedenle mevtanın öte dünyada üşümemesi düşüncesiyle ceset çift tabut içine konularak defnedilmekteydi. Yabgu ve üst düzey prenslerinin, simli kumaşlara ve süslü kürklere sarılan cesetlerinin yanına kendisine hizmet etsin diye dostlarının ve hizmetçilerinin bazıları kurban edilerek gömülüyordu; herkes için bu kurbanlar gömülmezdi. “Savaşçı kurban” edilmesinde de cesur savaş esirleri seçilirdi. İnsan kurban edilmesinin, Tibet Mitra (Bhon/Bon) dininin etkisiyle olduğu düşünülmektedir²³.

Pazırık kazılarında görüldüğü üzere;²⁴ İskitlerde hem yakma hem de gömme gelenekleri birlikte görülür. İskitlerde bu geleneklerin varlığını Herodot belirtmektedir²⁵. Bu iki geleneğin Göktürklerde de varlığını Çinliler, (628 yılı dolayları olayları için) dile getirirken “bir zamanlar ölülerini yakma alışkanlığında olan Türkler, onları şimdi toprağa gömüyor ve onlara mezar dikeyorlar” demektedirler²⁶.

Çin yazılı kaynaklarında Göktürklerin ölüm gelenekleri ile ilgili birçok detay bulunmaktadır: “İçlerinden biri ölünce, cesedi çadıra konuluyordu. Ölen kimsenin çocukları, kadın erkek bütün akrabalarının her biri birer koyun ve at kesip, kurban olarak çadırın önüne koyuyorlardı. Sonra, atlarına binerek, çadırın çevresinde yedi kez dönüyorlar, çadırın önüne geldiklerinde ise bıçakla yüzlerini ya-

²³ Gumilëv 2002:115. Ayrıca yukarıda değinildiği gibi Gumilëv geyik kabartmalı güneş diskli şeklinde resimli kabartmalar bulunan kayrak mezar taşı geleneğini Hunların da oluşumunda önemli olan, güneyden Moğol ırklarının Paleosibir halklarının karışımına bağlar(2000:100).

²⁴ Tekçe 1993.

²⁵ Herodot IV/71: Herodot’un buradaki anlattığı bilgiler birçok yönüyle daha sonraki Hun ve Göktürk gelenekleri ile benzerlik gösterir; hatta günümüzdeki Anadolu’da herkesin mezar üzerine üç kürek toprak atma yarışı gibi bir gelenek de ilginçtir. Burada Herodot’un anlatımını veriyoruz: “Kral mezarları Gerhos topraklarında, yani Borysthenes üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölgedir. Kralları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazılar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler: Gövde mumla kaplanmış; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş sonra dikilmiştir; ölü, bir arabaya konur ve başka bir halk topluluğuna götürülür; teslim alanlar Şahane Skyth’lerin geleneklerini uygulurlar: Bir kulaklarının memesini keserler, başlarını çepeçevre kazırlar, kollarının etini çizerler, alınlarını ve burunlarını yırtarlar, sol ellerine ok saplarlar. Sonra arabanın içindeki kral ölüsü, gene kendi uyruğunda olan başka halk topluluğuna götürülür; ilk olarak götürüldüğü yerin ahalisi de peşinden gider. Bütün halk toplulukları dolaştırdıktan sonra ölü, imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos ülkesine götürülür; mezar orada kazılmıştır. Mezarın içine çimen yayılır, kral üzerine konur, ölü, yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur; ölü, sazlarla örtülür. mezarın içinde boş kalan geniş yerlere karılarından birisi; elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahdarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları, boğulup konur, kullandığı şeylerden birer tane ve altın kupalar konur (gümüş ve bakır kullanmazlar). Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbiriyle yarış ederler”

²⁶ Roux 1994:219.

ralıyorlardı. Sonra herhangi bir gün belirliyorlar ve o gün ölen kişinin atını, elbiselerini, kullandığı eşyayı, cesediyle birlikte yakıyorlardı²⁷. Sonra, bunları uygun bir zamanda toprağa gömmek üzere, küllerini topluyorlardı. Eğer biri, ilkbahar ya da yaz ayında ölmüşse, çimenlerle ağaçlardaki yapraklar sararınca kadar bekleniyordu, şayet sonbahar ya da kış aylarında öldüyse, bitkilerin tohumlanması ve açma mevsiminin gelmesi gerekiyordu. Sonra bir çukur kazılıyor, içine küller gömülüyordu. Defin günü akrabalar yine ellerinde kurbanlarıyla geliyorlardı, mezarın etrafında dönerek yüzlerine bıçakla çizik atıp yaralıyorlardı.

Defin töreni de tıpkı ölüm günü yapılan törene benziyordu. Gömme işi bitince, üst üste dizdikleri taşlardan bir “hatıra direği” yapıyorlardı, taşların miktarı, ölen kişinin öldürdüğü insanların sayısı kadar oluyordu. Sonra kurban kestikleri bütün koyun ve ataların kafalarını taşlardan yapılmış direğin tepesine asıyorlardı.”²⁸.

1. Göktürk Devleti’nin Çinliler tarafından işgal edilip yok edildiği ve Türklerin esir edilerek Sarı Nehrin güneyine yerleştirildikleri sırada Türk Kağanı Hiei(İl Kağan)’nin ölüm törenini anlatan bir belgede ölüm tarihi, mezarın yeri ve şekli hakkında biraz daha fazla ayrıntı bulunmaktadır:

“8. yılda (634) Hie-li öldü. İmparator onu ölümünden sonra Kue-i (doğru yola geri dönmüş olan) prensi ilan etti ve ona ölümünden sonra Huang adını verdi. Onun kullarına onu gömmelerini emretti. Adetleri uyarınca cesedi yaktılar ve Pa Nehri’nin doğusunda bir höyük yaptılar”²⁹.

Bu olaydan kısa bir süre sonra esaret günlerinde, Çinlilerin kağan olarak Türklerin başına atadığı Hie-li Kağan soyundan A-şina Sse-mo (Ssu-mo), imparatora rica ederek, Çin sarayındaki şiddetli muhaliflere rağmen, Sarı Nehrin kuzeyindeki eski yurtlarına yerleştirmeyi başarmıştı.

Bu olaydan söz eden Çin belgesinin devamında Türklerin yerleştirildiği coğrafya hakkında daha detaylı açıklamalar: Bölgenin kuzeyinde çöl ve Sie-yen-t’o halkı var. Anlatılan bölge şimdiki Gobi Çölü olarak bilinen Ordos bölgesi olup, Çin yönetimindeki İç Moğolistan olarak bilinen coğrafyadır. Son yıllarda gündeme

²⁷ Bir başka belgede ise bu bilgilere benzer bir anlatımın yanında “... cesetlerini atın üzerine koyarak yakarlardı” ayrıntısı görülmektedir. Mau-Tsai 2006:64.

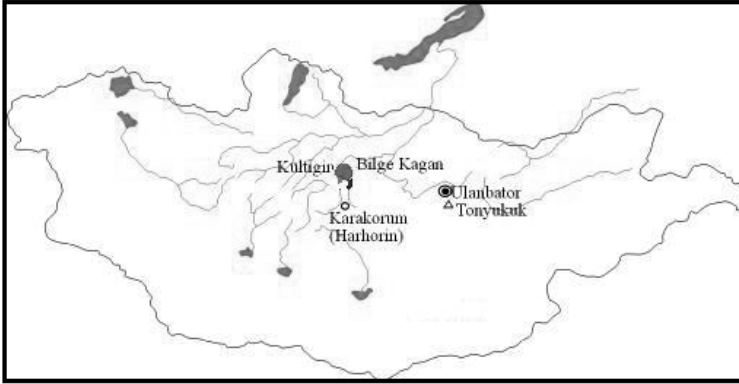
²⁸ Mau-Tsai 2006:22-23.

²⁹ Mau-Tsai 2006:276: Bu belgenin devamında, Hie-li’yi çok seven bir yakının intihar etmesi üzerine, Çin İmparatorunun duygulanması ve emri ile onun da Hiei’nin mezarının yanına gömülmesi; aralarındaki dostluğun bir taş kitabeye yazılması emrinden söz edilmektedir.

gelen “Türk Piramitleri” adı ile söz edilen anıtların bulunduğu bölgedir. Çin kaynaklarında imparatorun Sse-mo ile diyalogunda şu şekilde dolaylı bilgiler bulunmaktadır:

İmparator, “...Ebeveynlerin mezarları (Sarı) Nehrin kuzeyinde bulunuyor. Şimdi sen eski çadır sarayına (otağ) dönüyorsun, bu nedenle seni yola çıkarken teselli etmek için bir ziyafet veriyorum.”³⁰ Daha sonra nehrin kenarına bir sunak kurulur ve Sse-mo’ya mazbatası ile birlikte davul ve sancak verilir. Sse-mo, 100 binden fazla adamı, 40 bin askeri ve 90 bin atıyla Sarı Nehri geçerek Ting-sian-ç’eng kentini kurmuştur. Ancak imparatora eşlik ettiği bir seferde bir kaza oku ile yaralanır, başkente dönünce de ölür. Ölümünden sonra imparator ona bir takım ordu bakanlığı başkanı ve askeri vali gibi unvanlar vererek, bir mezar yaptırır. Bu mezarın yapılış şeklinin anlatımında; bölgedeki mezarların mimarisi hakkında da ip uçları bulunmaktadır: “..mezar, Po-Tao-şan Dağı’nın bir kopyası olarak inşa edildi ve Hua-çov’da bir mezar taşı dikilerek üzerine gösterdiği hizmetler yazıldı” denilmektedir³¹.

Türklerin bu dönemine işaret eden bu belgelerin yanında II. Göktürk Çağı mezarlarının yapımında da Çin kaynaklarında detaylı bilgiler vardır. Nitekim Kül Tigin ve Bilge Kağan’ın mezarlarının (Harita 1) yapımında Çin imparatoru yaptığı destekten söz eder:

“19. yılda (731) K’üe T’ê-llê öldü. İmparator Kin-wu Tsi-ang-kün (kuş alayı generali) Çang K’ü-i ile Tu-kuan-lang-çung (adalet bakanlığı hükümlüler dairesi şefi) Lü Haiang’ı bir imparatorluk yazısıyla başsağlı dilemeleri için (T’u-küe’lere) gönderdi. İmparator onun için bir mezar taşına kıta yazdırdı, ayrıca bir heykel ve dört

³⁰ Mai-Tsai 2006:285.

³¹ Mai-Tsai 2006:287.

duvarına (ölenin) savaş sahnelerinin resmedildiği bir tapınak yaptırdı; (bunun için) imparator altı ünlü ressamı gönderdi; onlar resimleri öylesine ustaca ve doğal biçimde yaptılar ki, (T'u-küe'ler) (böyle resimleri) hiç görmediklerini söyledi. Mo-ki-lien(Bilge Kağan) onlara baktığında hep hüznünlendi"³².

Bu satırların karşılığı, Bilge Kağan'ın dilinden, Kül Tigin Kitabesinde şu şekilde dile gelmektedir:

"Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım. İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım.

Yasçı, ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabí milletinden başta Udar general geldi. Çin Kağanından İsiyi Likeng geldi. On binlik hazine, altın, gümüş fazla fazla getirdi. Tibet kağanından vezir geldi. Batıda gün batısındaki Soğd, İranlı, Buhara ülkesi halkından Enik general, Oğul Tarkan geldi. On Ok oğlum Türğiş kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe yapıcı, resim yapan, kitâbe taşı yapıcısı olarak Çin kağanının yeğeni Çang general geldi"³³.

Bu türden yazışmaların olduğu, kısa bir süre sonra Bil ge Kağan'ın ölümü ile de gerçekleştiği görülmektedir. Çin imparatoru dostu ve evladı olarak gördüğü Bilge Kağan'ın ölümünden büyük üzüntü duyduğunu belirtmekte onun mezarı için de gerekli her türlü yardımı yapacağını söylemektedir. Bilge Kağan'ın oğlu Kağan Teng-li'ye hitaben yazdığı mektupta imparator, "...onun cenaze töreni için ihtiyaç duyduğün her şeyi senin istediğin doğrultusunda başsağlığı elçisiyle derhal göndermek ve her şeyin zamanında (ulaşmasını) emretmek istiyorum..

...Bunun dışında, sadakatini korumuş olanın çocuklara ve çocukların çocuklarına (örnek olarak) gösterilmesi, savaşa son vermiş olanın savaş alanında (birliklerin önünde) (örnek olarak) övülmesi gerektiğine inanıyorum. Bu nedenle (vefat eden için) mezar taşı ve tapınak yapımaları, onun örnek şahsiyetini sonrakilere anlatmaları

³² Mai-Tsai 2006:317.

³³ Kültigin Kitabesi, Kuzey Cephesi 10-13.satırlar bkz.Ergin 1986:29-30.; Ayrıca 1958 yılında Çekoslavaklar ile Moğolların ortaklaşa yaptıkları Kül Tigin kazılarında yapının mimarisi ortaya çıkarılmıştır.Bkz. Jisl 1963.

ve hizmetlerini kayda geçirmeleri için (adamlar) gönderiyorum. Bu amaçla bir vakanüvise metni hazırlamasını emrettim ve vefat (vefat edene karşı iyi niyetimi) anıtlıştırmak için onu zafer tarzında bizzat yazıya döktüm.”³⁴

Bu yazışmalarda, imparator, Bilge Kağan Bengü Taşı’ındaki Çince metnin hazırlanışı ve resimlerin konusu ile ilgili bilgilere ulaşılmaktadır. Kül Tigin kitabesinde Göktürk runiği ile yazılan kısmın Yollug Tigin tarafından kaleme alındığı ise kitabede kendi dilinden şu şekilde dile gelmektedir:

Güney Doğu Cephesinde; “*Bunca yazıyı yazan Kül Tiginin ye-ğeni Yollug Tigin, yazdım. Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yollug Tigin, yazdım...*”, güney batı cephesinde de bu durum aşağı yukarı tekrarlanmıştır; “*Kül Tiginin altını, gümüşünü, hazinesini, servetini, dört binlik at sürüsünü idare eden Tuygut bu... Beyim Prens yukarı gök... taş yazdım. Yollug Tigin*” denilmektedir.³⁵

Bilge Kağan’ın kendi adına hazırlattığı “Bengü Taş” (Ölüm-süz Taş) kitabesini, kendisi zehirlenip kısa bir süre içinde öldüğünden dolayı oğulları, özellikle Çinlilerin yazışma yaptığı Teng-li olarak söz ettikleri Tengri Kağan zamanında tamamlandığını düşünmekteyiz.

T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve İdaresi Başkanlığı (TİKA), 1997’ten itibaren bölgedeki Türk Anıtlarını Tespit, Kazı ve Restorasyon Projeleri başlatmıştır. Özellikle Prof. Dr. S. Gömeç’in Koordinatörlüğünde kazı başkanı olarak görev yaptığım 2001 ve 2003 kazılarında Bilge Kağan Hatıra Mezar Külliyesi ile ilgili ayrıntılı bilgiler ortaya çıkarılmıştır (Resim 5-6)³⁶. Bu çalışmalarda Bilge Kağan Hatıra Mezarına sunulan 2001 yılında tarafımızdan çıkarılan 4500 parça altın ve gümüşten oluşan eser grubu, şimdi Moğolistan Milli Müzesi’nde bulunmaktadır.

2001 yılı çalışmalarında Bilge Kağan Hazinesi olarak çıkarılan eser grubu içinde yer alan, altın taçdaki kuş figürü ve iki adet gümüş figür Türk kültürü ve mitolojisi içinde ele alınmalıdır³⁷. Bu figürler Avrasya’nın Altay ve Kafkasya dağlık bölgelerinde Neolitik çağdan itibaren görülen bozkır kültürünün devamıdır. Erken tarihlerden itibaren karşımıza çıkan kaya resimlerindeki bu türden figürler, daha sonraki dönemlerde mezar sunuları ve mezar taşlarında yer almaya başlamışlardır. Böylelikle kaya resimleri ile

³⁴ Mai-Tsai 2006:497-499.

³⁵ Kül Tigin, Güney-doğu Cephesi: Ergin 1986:31

³⁶ Bahar 2002 a, b; Tica 2001, Bahar 2005, Bahar 2009.

³⁷ Ögel 1993:108-117.

mezarlar arasında bir kültürel paralellik oluşmaya başlamıştır. Bilge Kağan Külliyesinde ise kitabelerin alınlarında, mezar sunusunda kendini göstermiştir. 2001 yılında Orhun çevresinde özellikle kuzey kesimdeki kurganların farklı tip özelliklerine göre 100'e yakını Jeodezi ve Jeofizik çalışmaları yapılmıştır ve resimlerle belgelenen bu envanterler ileride TİKA'ya teslim edilmiştir.

Bölgede yaptığımız çalışmalarda tespit ettiğimiz kurganlar, daha önceki Moğolistan Uyuk Vadisi çevresindeki kurgan tiplerine paralellik göstermektedir: a) Basit tümsekler, b) Taşlardan daire ile çevrilmiş Tümsekler, c) Dörtgen biçiminde bir çıkış yeri bulunan Tümsekler d) Ufak taş yığınları ile çevrili tümsekler³⁸.

Bölgede görülen balballar ve mezar taşları kültürleri ise;

İlk Göktürk kitabelerinde geçen balbal kelimesinin kökeni ve işlevi hakkında öteden beri bilim dünyasında tartışmalar bulunmaktadır; Moğolca parçalamak anlamına gelen *balbala* ile ilişkisi kurulan bu balbalın, işlev olarak da, ilk kez Radloff "bir ölü için anıt olarak dikilen taşın bir tasvir" demiştir³⁹ (Resim 4). Ancak bu kez de balbal ile mezar taşı arasındaki işlev farkı tartışılır olmuştur. Burada balbal teriminin sözlük anlamı, Göktürk Kitabelerindeki geçtikleri yerleri ve tartışmalardaki yorumlardan örnekler verilerek, konuya açıklık getirilmesi hususunda çalışılacaktır:

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Büyük Sözlüğü'nde;

a. *esk.* Eski Türklerde kişinin anılması için mezarının veya bazı kurganların etrafına dikilen taş, şeklinde geçmektedir⁴⁰. A. İnan, daha önceki balballar üzerine verdiği bilgilerin, arkeolog ve tarihçi L. A. Evtiyuchova ile L.R. Kızlasov'un ispatlarına göre, heykellerin hiçbirisi balbal değildir, balballar ölen alpin, hayatında öldürdüğü düşmanların adına mezarına konulan taşlardan ibarettir. Bir kahraman alpin yanında bir sıra taşlardan birinde şu yazı okunmaktadır: " *Işbara Tarkan Balbalı*" ("Ongin Yazıtı" yanında). Mezardaki kahramanın öldürdüğü düşmanlar için "balbal" denilen taşlar sembol olarak konulurdu. Öldürülen şahıs önemli ise "balbal" taşına adının da yazıldığı anlaşılmaktadır, diyerek, bu görüşe katılmaktadır⁴¹.

Tuncer Baykara da bir yazısında, Kızlasov'un heykellerle balbalları ayırımı konusuna değinerek, onun görüşüne katılmakta-

³⁸ Roux 1999:298

³⁹ Roux 1999:163-169.

⁴⁰ <http://www.tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=Balbal&ayn=tam>, 27.07.2010

⁴¹ İnan 1972:231.

dır⁴². Rusların Orta Asya Tarihçisi Barthold ise, Çinli Budist Rahip (Hacı) Hsüan-tsang'ın 630 yıllarında Türk ülkelerini gezerken, Türklerin kabirleri üzerine bunların öldürdükleri düşmanların heykellerini diktiğinden söz eder. O, bu bilgiden hareketle, Orhun Abidelerinde bu bilgilerin doğrulandığını belirtir ve bu sözcüğün Çince olması muhtemeldir demektir⁴³.

Son yıllarda Orta Asya üzerine birçok çalışması bulunan Jean-Paul Roux ise balbal üzerine birçok araştırmacının görüşlerine yer verdikten sonra, sonuç olarak; *‘Öldürülen düşman ya da onun ruhu olmasının burada bir önemi yoktur. Şimdilik, balbalın ölümün yaşam-sal gücünün toplandığı yer, ölüm sonrası ikamet yeri olduğunu belirtmekle yetinelim. Belki de ölünün bizzat kendisidir..’* demektir⁴⁴.

Bu görüşten hareketle öncelikle Göktürk Abidelerinde geçen balbal kelimesinin geçtiği yerlere bakalım:

Ongin Kitabesi:

Satır 2: Hakanlık [olan] hakanı münkariz olmuş Türk kavmi öne gün doğusuna, arkaya gün batısına kadar, beride (=güneyde) Çin’e, ötede (=kuzeye) ormana kadar [kadar]

Satır 3: Cesur adamlarını balbal kıldı, Türk kavmi(nin) adı yok oluvermiş idi..⁴⁵

Bilge Kağan Abidesi;Doğu Yüzü:

Satır 13: ...Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş, Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal dikmiş..⁴⁶

Satır 20:...O bilmemenden dolayı, kötülüğünden yüzünden amcam kağan uçup gitti. Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim..⁴⁷.

Zamanla kurgan çevresinde ve bu kültür coğrafyasında Türkçede “balbal” adı verilen mezar taşları kültürü dikkati çeker. Bir bakıma kurgan mezarlar ile balbal kültürü birbirine paralel gelişmiş kültürler gibi görülmektedir.

Bilge Kağan Abidesi: Güney Yüzü:

Satır 7: (Tatabıya yapılan seferin devamında)... Kahraman erini öldürüp balbal kılıverdim...

Satır 9: ...Büyük oğlum hastalanıp yok olunca Ku’yu, generali balbal olarak dikiverdim..⁴⁸

⁴² Baykara 2003:368.

⁴³ Barthold 2004:19

⁴⁴ Roux 1999:165.

⁴⁵ Orkun 1994:128.

⁴⁶ Ergin 1986:39.

⁴⁷ Ergin 1986, 41.

⁴⁸ Ergin 1986, 53,55

Göktürk abidelerinden anlaşıldığına göre balbal sadece öldürülen düşmanın anısına için dikilen mezar taşları değildir. Göktürk kağanları kendi yakınları ve askerleri için de balbal dikildiğinden söz etmektedir.

Diğer taraftan Moğolistan'da 2001 ve 2003 yılı Bilge Kağan Hatıra Mezar Külliyesi Arkeolojik kazısında ortaya çıkardığımız balballarda Uygurlar gibi boylara ait damgalar da vardı (Resim 4); Buradan, kağanların yönettikleri halkları çevredekilere göstermek anlamında onlara ait balballar diktikleri de anlaşıyor.

Ayrıca Kül Tigin'e ait mezar külliyesinin karşısında doğuya doğru dizilmiş 330 kadar balbal varken, Bilge Kağan'da 550 civarında idi. Bilindiği gibi bir savaş ustası olan Kül Tigin, Bilge Kağan'dan çok daha düşman öldürmüştü. Sadece balballar öldürülen düşman sayısınınca dikilmiş olsaydı, herhalde Kül Tigin'in balbal sayısı daha çok olurdu.

Orhun Abidelerindeki ifadeler ve bölgedeki yaptığımız çalışmalardan hareketle balbalın ölen kişilerin anısına ve de yönetim merkezlerinde ise yönetilenleri belirtmek için dikilmiş olabilir. Nitekim 2003 yılı kazılarında Bilge Kağan Külliyesini çevreleyen neredeyse tümünde bir boyu ya da halkı simgeleyen damgaların olduğu balballar ortaya çıkardık (Resim 5).

2001 yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazılarının en önemli buluntularından biri de Bilge Kağan'a ait mezar olmuştur. Dikdörtgen şeklindeki bu mezarın çevresi bitkisel motiflerle süslenmiş taş levhalarla çevrilmişti. Ne var ki büyük ihtimalle Göktürk Devleti'nin yıkıldığı 745 olayları sırasında istilacılar tarafından bütün külliye'deki mimari unsurların tahribatı gibi buradaki mezar da tahrip edilmiş ve bu taş levhaların üst kısımları kırılıp götürülmüştür. Mezar içi ve etrafı kazılmıştır. Sözüünü ettiğimiz hazine 100 cm. kadar bu mezarın güneyinde 1.25 cm. yüzeyden derinlikte alınan döşeme tuğla levhaların yerleştirildiği gri renkteki taban sıvasının altına istif edilerek yerleştirilmişti. Bu istif edilen eserlerin genişliği 40 cm ve boyu 50 cm, derinliği 30 cm. kadardı. Sunak ise bu eserlere 125 cm. kadar güneyde idi (Resim 6). İlk eserlerin bulunmaya başladığı 31 Temmuz günü önce üç adet gümüş çiçek tespit edilmişti. Bu çiçekler 3-4 cm kalınlığındaki *insitu* (yapım sırasında konulduğu gibi orijinal) taban sıvasının altından geliyordu, üstten düşürülmüş görüntüsü vermiyordu, devamında başka çiçeklerin olabileceğini de düşünerek kazıyı derinleştirmeye karar verdik ve sekiz adet çiçek daha tespit edildi.

Yağışlı ve fırtınalı bir gündü, elimizle tuttuğumuz branda çadır altında kazıyı sürdürmemiz mümkün görünmüyordu, zira akşam da olmuştu ve jeneratör yardımı ile gece 24.00' kadar kazıyı sürdürdük. Ancak bu alanı tümüyle keserek çadıra götürüp detaylı bir kazı yapmaya karar verdik ve o gece üzerini el arabaları ve kazma kürekle brandalarla adeta bir kurgan gibi kapattık. Bir Türk ve bir Moğol'dan oluşan nöbetçilerle ikişer saat ara ile başında nöbet tutuldu. Kazıdan sorumlu olan şahsım (Türk tarafı) ve D. Bayar (Moğol Tarafı) sabaha kadar nöbetçilere nezaret ettik. Bir gün sonra da buradan blok halinde bir kasa içine yerleştirilen arkeolojik toprak çadırlardan birine götürüldü ve bir hafta boyunca sistematik bir şekilde kazısı yapıp eserler belgelenip, dört sandık içine paketlenip konular eserler, iki ciple, dağlardan aşan zorlu bir gece yolculuğu sonunda Moğolistan Milli Müzesine teslim edildi.

Bu eserler orijinal olarak üstte gümüş, altta altın eserler olmak üzere istiflenmişlerdi. Sunak çevresinde uzun yıllar ateş yakılarak törenler yapıldığından üstteki eserler belki de ilk anlarda hemen 20-30 cm. üstünde olan bu faaliyetlerden dolayı kısmen eriyip hasar görmüştü. Ancak zaman içinde bu dolgu 100 cm.yi aşmıştır. Eserler tahrip edilerek sunulmuştu. İki adet gümüş ge-yiğin bacakları koparılmıştı, altın rulo hâline getirilmiş ve ipek bir kumaşın içine sarılmıştı ve kıymetli taşları alınarak altın bir maşrapanın içine konmuştu, altın maşrapaların tutamakları kırılmıştı. Bu hazinenin konulmuş olduğu gümüş sandık parçalanmış ve üzerinde applike olarak kullanılmış 2586 çiçek de kopararak, rulo edilmiş sandığın üstüne konmuştu⁴⁹.

Yukarıda belirttiğimiz Bilge Kağan mezarı geçmişte tahrip edilip soyulduğu için içinde herhangi bir şey bulunamadı. Rad-

⁴⁹ Tica 2001;burada bir hususa da dikkat çekmek istiyorum; kazıda olmayan ve de eserlerin konumundan habersiz olan bazı kişilerin basında çıkan bazı değerlendirmelerinin aksine bu eserler Bilge Kağan'ın şahsi eşyalarıdır, daha sonraki dönemlerde konmamıştır, zerafetine binaen bayanlara ait eşyalar da değildir. Zira burada bulunan altın kemer Bilge Kağan Külliyesinde bulunan Bilge Kağana ait heykelde aynen resmedilmiştir, diğer taraftan kuş figürlü tacın aynısı, taştan yapılmış Kül Tigin Külliyesinde bulunan baş heykelindeki ile aynıdır. Kül Tigin'e ait olan bu heykel de Bilge Kağan'a ait olabilir, zira bu külliye-yi yaptırması anısına kendi heykeli de oraya koydurmuş olabilir, fakat genel kabullenmeler gibi Kül Tigin'e ait olsa da mesele değildir, çünkü sonuçta bir başbuğa ait baş heykelidir ve baya aittir. Blge Kağan'a sunulan altın taç da belirttiğimiz gibi bunun benzeridir. Eserlerin konumuna gelince, Bu eserler Bilge Kağan külliyesi tabanına yerleştirilmiş, orijinal taban sıvası bu eserlerin üstünü kaplayacak şekilde sıvanmıştı. Bulduğumuz ilk üç gümüş çiçek bu sıvanın içindedir. (Şimdiye kadar bu kazıları başından sonuna planlayan takip eden insanlara görüş sorulmadan bu tartışmaları yürütmek de bilim, araştırma ve bilgilendirme yöntemleri bakımından ilginçtir.)

loff⁵⁰ ve Jisl⁵¹ kazılarında itibaren bölgedeki kazılarda biliyoruz ki Göktürk mezarlarında cesetle karşılaşmamıştır. Demek ki Çinli gözlemcilerin söylediği gibi Göktürkler büyük oranda ölülerini yakmışlardı. (Anonim olarak belirttiğimiz Bilge kağan ailesine ait diğer mezarlardan bazılarında Rusların ve Moğolların kazılarında kül bulunduğu, kazılar sırasında görüş alışverişinde bulunduğum Moğol arkeolog D. Bayar tarafından anlatılmıştır. Ancak, Bu küllerin bir cesede mi yoksa tören için yakılan odun külleri mi olduğu raporlarda pek açık değildir, demiştir.)

Daha sonraki Türk Mezar Tipine örnek teşkil edecek önemli bir yapı olduğu için Bilge Kağan Külliyesi kazılarının 2003 yılı çalışmalarını kısaca vermek istiyoruz.

Bilge Kağan Külliyesi Kazıları 2003:

2003 yılı Bilge Kağan kazılarında külliyenin ölçülerini ortaya koyan kazı çalışmaları da oldukça ilginç sonuçlar vermiştir. Burada Türk ve Çin yazılı kaynaklarında sözü edilen mimari ve mimaride kullanılan resim çalışmalarının örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Ne var ki! Bir duvar örtü kiremidi üzerindeki savaş sahnesi dışında beyaz sıva üzerine kilden yapılmış duvarlara siyah ve kırmızı boya ile yapılmış resimler, duvarların yıkılması sonucu, kristal bir vazanın kırıldığı zaman dağıldığı çok küçük parçalara dağıldığından resimlerin muhtevası hakkında bilgi edinmeyi güçleştirmiştir⁵². Tuğladaki resimden hareketle duvar resimleri tarafımızdan 2003 yılı kazısı sonucuna göre, Bilge Kağan Anıtı 72 m. uzunluğunda ve 36m genişliğinde olduğu anlaşılmıştır. Anıt, yaklaşık 5 m aralıklarla sıralanmış balballarla çevrili idi. Anıtı çevreleyen balballar ön ve arka cephede anıtın dış duvarına 5 metre uzaklıkta, güney ve kuzey cephelerde ise 6.80 m uzaklıktadır. Kazı sonucunda anıtı tamamen çevreleyen ve balballarında dışında kalan bir kanal tespit edildi. Dört cephede de 3.40 m genişliğinde olan kanalın derinliği 190 cm'dir. Kuzey cephede kanal ile anıtın kuzey duvarının dış sıvası arasındaki mesafe 7.90 m olarak belirlendi. Kanalın giriş kısmına denk gelen ve bittiği noktanın arası 3.60 m'dir. Kanal ile platforma yürüme yolunun her iki tarafında 15'er

⁵⁰ 1893 Yıllarında Bilge Kağan Külliyesinde Alman kökenli Rus arkeolog Radloff kazılar yapmış ve özellikle külliyenin doğu girişinde tahribatlar yapmış, çelik kazmalarla yapıldığı anlaşılan kazı sırasında, kazmaları koç heykellerin sırtında derin izler bırakmıştır.

⁵¹ Jisl 1963:1958 yılında Kül Tigin'deki kazısından yukarıda söz edilmişti.

⁵² Duvar resimleri tahrip olduğundan duvar resimleri tarafımızdan Resim 7'deki gibi tanımlanmaya çalışılmıştır.

cm'lik aralık vardır. Anıtın batı duvarının dış noktası ile sunak taşının batı ucunun arası 12.86 m, sunak taşı ile bark arası ise 14 m ölçüldü.

Bu yapının batı köşesi ile barkın doğu köşesi arasındaki mesafe 17.40 m, kaplumbağanın altındaki kare yapının batı ucu ile anıtın girişi arasındaki mesafe 10.50 m, kare yapının batı ucu ile koçların arasının mesafesi 11.40 m, anıtın girişinde bulunan iki koçun birbirine uzaklıkları 3.75 m, anıt girişi için platform uzanan yürüme yolu iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım olan yürüme yolunun başlangıcı ile ilk kısmın bittiği nokta 6.70 m, ilk kısım ile anıtın ana giriş kapısının arası 5.70 olmak üzere toplam 12.40 m, yürüme yolunun başlangıcı ile ilk balbalın mesafesi 3.30'dır. Anıtın ana giriş kapısının genişliği ise 3.30 m'dir (Tica 2003, Resim 7-8).

Orhun Kitabelerinin, edebi kültür olarak Türk tarihinde önemini olduğu kadar abideler mimari olarak da etkisini sürdürmüştür.

Kuşkusuz yukarıda değinildiği gibi Çinli ustaların bu anıtların yapımında katkısı büyük olmuştur. Ancak Yollug Tigin'in de üzerinde durduğu runik yazıların yazımında olduğu gibi anıtların yerinin, yönünün seçimi, resimlerin seçimi, sunular ve mimarı içinde mekânların yerleştirilmesi gibi konularda yerel karakterler dikkati çekmektedir. 2010 yılında bir sempozyum (bilgi şöleni) nedeniyle kısa süreliğine gittiğim Japonya'da antik Nara ve Kyoto gibi eski tarihi başkentlerde gördüğüm Bilge Kağan Külliyesi ile Çağdaş görülen Budist tapınaklarında mimarının genel bir benzerliğin olduğu dikkatimi çekmiştir. Ancak Kyoto'daki girişin hemen solunda kimi zaman sağında görülebilen ateş sunakları Bilge Kağan'da en batıda kurban sunağı olarak görülmektedir. Burada kitabeler herhangi bir hayvan heykeli kaidesi olmayan düz taş kaideler üstüne mekân dışına su kanalı ile kapı arasına konmuştur.

Bu türden kaplumbağalı kaidelerden birine 2001 yılı Çin Seddi'ni ziyaretimizde Pekin ile Badaling arasında karşılaştığım zaman, bu türden kaplumbağa kültürlerinin güneyden geldiği şeklindeki yorumlara katılmamak elde değil, ancak bunların mimaride konuş yerleri kullanım amaçlarına göre farklılıkları görülmektedir. Kaldı ki kaplumbağa kültürünü Türklerden almalarına karşın, Moğollarda bile daha çok mekân dışına konulan kaplumbağa heykellerinin yönü doğuya bakar şekilde yapılmıştır. Türklerde ise külliye içinde kitabe altında yer alan kaplumbağa-

lar hemen girişte yer alıp batı yöndeki sunağa dönük vaziyettedir. Kısacası buradan vardığımız sonuç, görüntüde mimaride benzer şekiller olabilir, ancak detayda bu unsurlar kendine özgü bir kültür anlayışı içinde şekillenirler.

10. yüzyılda Türklerin Müslümanlığı kabul etmeye başlamalarıyla birlikte türbe mimarisinde bir takım değişimler yaşanmıştır. Önce dörtgen şeklinde olan türbeler sonra sekizgen gibi çok kenarlı kümbet yapısına doğru geçiş göstermiştir. Mimaride bu türden değişikliklerin yanında daha önce hayvan ve insan şekillerinin yerine türbe yazılarında gelişmeler olmuş ve kufi yazı yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.

Karahanlılar dönemi bu dönem mimari geçiş için önemli bir dönem olmuştur⁵³. Karahanlıların başkenti Karabalgasun'da erken dönem balballarının bu dönemde ikinci bir kullanım olarak Arapça yazılarla mezar taşına dönüştüğü görülür. Hatta bazıları daha sonraki Sovyet döneminde Kiril harflerle yazılmış şekliyle kullanılmıştı. Bu türden örnekler Anadolu'da da rastlanmaktadır. Bazen iki bin yıl öncesinde, Roma dönemi kullanılan bir mezar taşının daha sonra Selçuklu ya da Osmanlı döneminde Arapça kitabeli ve günümüzde de Latin alfabeli Türkçe ile görebilirsiniz.

Bu türden alışkanlıklar bazen sadece malzemenin 2. ve 3. kullanımlarını göstermez, üzerindeki form ve şekillerin de taklidini doğurabilir. Antalya Kaş ve Amasya kaya mezarlarındaki mimarinin bazen günümüz konut mimarisine dahi etki ettiği dikkatli bir gözlemlle anlaşılabilir.

Anadolu'da Tarihi Çağlarda Mezar Gelenekleri:

Yukarıda Anadolu'nun Prehistorik çağ mezar yapıları hakkında kısmen değinilmişti. Burada kısmen tarihi dönemlerin başladığı M.Ö. II. bin mezarları üzerinde de durmamız gerekirse, bu dönemde de doğrudan toprağa gömme kuyu mezar, dikdörtgen taşlarla çevrilmiş mezarlardan oluşan sandık mezar ve, küpler içinde gömü şekilleri olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle M.Ö. I. bin yılda Doğu Anadolu'da Urartu mezar mimarisinde dikkati çeken gelişmeler olmuştur. Yüksek kayalıkların yüzüne oyulan kaya mezarlarına cesedin doğrudan konulduğu mezar geleneğinin yanında "urne" denilen delikli kaplara konulmuş kült mezarlara da rastlanılmıştır. Zira bu deliklerden ruhun bir arı gibi girip çıkaca-

⁵³ Aslanapa 1984:27-42.

ğına inanılmaktaydı⁵⁴. Bu dönemde Batı Anadolu'da Friglerin ortaya çıkardığı Grekçe Tümülüs denilen kurgan mezar tipi mezarlar görülmektedir. Daha sonra Lidyalılar ve Helenistik dönemde bu türden mezarlar günümüze kadar dikkati çeken yüksek tepeler halinde kalmıştır.

Frig döneminden kalan Polatlı'daki Gordion Tümülüsü, Lidyalılardan kalan Salihli Bin Tepeler Tümülüsleri, Helenistik Kom-megene krallığından kalan Adıyaman Nemrut Tümülüsü dünyaca bilinen mezar anıtlarıdır.

Anadolu'da Hellenistik dönemde toprağa gömülen kuyu mezarlar yanında dikkati çeken mermerden yapılmış sandık şeklinde Lahit Mezar şekilleri dikkati çekmeye başlamıştır. Roma döneminde de sıklıkla kullanılan bu mezarlar tiplerinin de bölgelere göre yapım tarzı ve süslemelerinde değişkenlikler görülür. Roma döneminde de ölülerin ceset olarak gömülmesinin yanında yakılarak gömüldükleri görülür. Bu geleneği kuyu mezarlarda görmenin yanında Ostetek denilen küçük lahitler içine de defnedildiği görülmektedir. Mezar lahitlerinde genellikle içinde yatan kişiye ait yaşam öyküsünün resimlerine yer verilirken, o kişiye ait Grekçe kimi zaman Latince bilgilere yer verilmiştir. Bazen de kişinin ruhunu koruyacağına inanılan tanrı figürleri ve kimi zaman da medüze gibi saçlarından yılanlar fışkıran değişik yaratıklar resmedilmiştir. Çoğu kez de aslan heykellerinden oluşan mezar kapakları tercih edilmiştir (Resim 9).

Kuşkusuz yeni gelenlerin geçmişten kalan bu eserlerden etkilenmeleri kaçınılmazdır. Bu yüzden Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen göç yollarının girişinde olan Doğu Anadolu'da Orta Asya etkilerinin daha çok yansması da doğaldır. Zira bu bölgenin Kars ve Erzurum çevresinde Orta Asya'dan taşınan balbal kültürünü yansıtan elinde kadeh tutan heykel tarzındaki mezar taşlarının varlığından tutun da kurgan türü mezarlıklara varıncaya kadar benzerlikler Orta Çağlara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Ahlat⁵⁵, Gevaş⁵⁶, Erciş ve Çaldıran gibi merkezlerde geçmişe ait taş işçiliğinin etkilerinin yanında Orta Asya'dan gelen etkiler

⁵⁴ Sevin 1986:329-340.

⁵⁵ Karamağaralı 1992

⁵⁶ 1988 yılı Gevaş kazılarında tespitlerimize göre, sandukadaki kapı şeklindeki tasvir, bu dünyadan öbür dünyaya geçişi simgeliyordu. Bu türden kapı şeklinde Antik mezar taşlarına, Konya çevresinde yürüttüğümüz araştırmalarda karşılaşılmıştır (Tarhan 1988). Ekip sorumlusu olarak görev yaptığım bu çalışma için ayrıca bk. R.Altuok, "Cemle Hatun Kümbeti'nde onarım çalışmaları devam ediyor, 14. yüzyıla ait bir kümbet", Cumhuriyet, 14.09.1988.

de dikkati çeker⁵⁷. Bölgedeki bu etkiler türbe ve kümbet mezar kültüründe dikkati çekerken; özellikle, Anadolu'da Çaldıran Ovasında⁵⁸, Tunceli Munzur Dağlarında Ulukale⁵⁹ ve Erzurum, Hınıs-Başköy⁶⁰, Mirseyit(Tanır)⁶¹, Artvin-Şavşat⁶², Diyarbakır, Elazığ, Kars, Erzincan; Orta Anadolu'da Akşehir-Maruf, Afyon'un Kümbet ve Hayranveli, Seyidgazi'nin Ayvalı ve Kafkasya, Orta Asya ve Balkanlarda karşılaşılan at ve koç şekilli eski mezar taşları⁶³ Orta Asya kültürü ile ilişkileri görülmektedir.

Anadolu'da koyunla ilgili mezar taşları genellikle Akkoyunlular ve Karakoyunlulara ait gösterilirken, at ile ilgili kültürün hangi Türk boyuna ait olduğu üzerinde fazla durulmamıştır. Ancak koyunlu mezar kültürlerinin yanında olması yine bu kültürün Akkoyunlular ve Karakoyunlular ile ilgisinin olacağını göstermektedir. Diğer taraftan at heykeli ile ilgili mezar kültürler Çin'in kuzeyinde Kien Ling ve Hun dönemine ait Shensi'de karşılaşılmıştır. XIV. Yüzyıla ait Soul yakınlarındaki mezar buluntuları da bu geleneğin geç dönemlere kadar sürdüğünü göstermektedir. Anadolu'da ise hala koyun ve at heykelleri şeklinde mezar taşı yapım geleneğinin Tunceli çevresinde olduğu tespit edilmiştir⁶⁴.

Bu konuda son yıllarda Hakkari'de bulunan mezar stellerinin tarihi daha erkene gitmesine rağmen verilebilecek örnekler arasındadır. M.Ö. I. bin yıla ait bu stellerle Orta Asya'da bulunan balballar arasında bir ilişkinin kurulması⁶⁵ Anadolu coğrafyası ile Orta Asya'nın bilindik bir tarih olan 1071 Malazgirt öncesinde iki bölge arasında kültürel ilişkilerin olduğunu yansıtmaktadır. Bu türden geç taşbaba ya da balbal türü mezar kültürlerinin geç örneklerine Anadolu'da rastlamak mümkündür⁶⁶.

Bu türden benzerliklere İlk Tunç Çağı olarak bilinen beş bin yıl öncesine ait Altaylar ve Kafkasya'da görülen stilize yaban keçisi

⁵⁷ Bilge Kağan ve Kül Tigin Mezar Külliyyelerinde kapı girişinin sağında solunda iki koç heykeli bulunmaktaydı. Koç heykellerine bölgedeki diğer Gök-Türk anıtlarında da rastlanılmaktadır. Akkoyunlulara yansıyan bu gelenek olmalıdır. Bkz. Resim 10.

⁵⁸ 1988 yılında Van Kalesi Kazı ekibinden hocalarımız Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığındaki bir ekiple günü birlik gittiğimiz Van-Çaldıran Ovasında yaptığımız kısa bir bilimsel gezide çok sayıda at ve koç heykelleri ile karşılaşmıştık. Van Müzesinde de bu türden mezar taşları sergilenmektedir.

⁵⁹ Aksoy 2010.

⁶⁰ Ceylan 2008:330.

⁶¹ Baykara 2003:377-384.

⁶² K.Köroğlu, Şavşat'ın 2,5 km. batısında Şavşat Kalesinin 150 m. doğusunda 4 adet koç heykelinden söz etmiştir. XV-XVI. Yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir. Bk. Köroğlu 1997:132.

⁶³ Mağaralı 1993:35-39, Aksoy 2010.

⁶⁴ Karamağaralı 1993:35,38.

⁶⁵ Sevin 2002:501-509.

⁶⁶ Ceylan 2008:315.

ve geyik resimlerinin benzerlerine Burdur, Kars⁶⁷ ve Erzurum çevresinde karşılaşılması bu sözü edilen sitellerden önce de Anadolu ile Orta Asya arasındaki kültürel ilişkilerin olduğunu yansıtmaktadır. Bu türden benzerlikleri Paleolitik Çağın mağara resimlerine kadar götürmek mümkündür. Demek oluyor ki, Tarih öncesinden itibaren uzak bölgeler arasında tahminimizden daha fazla bir kültürel ilişkiler ağı vardı. Ancak zamanla siyasal sınırların parçalandığı bir dünya sisteminde insan hareketliliğine sınırlar getirilmiş ve bölgesel farklar ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesine rağmen, kutuplaşmalar nedeniyle kesintilere uğramıştır.

Orta Asya ve Anadolu ilişkilerinin yanında büyük oranda halkı Müslüman olan Anadolu coğrafyasında İslamiyet'in etkisi ile Orta Doğu kültürlerinin de yansımaları görülür. Özellikle türbe ve kümbetlerde ölen kişiye ait bilgilerin yanında mezar yapılarında Kuran'dan ayetler ve Peygamberden hadisler dikkati çekmeye başlar. Bunun yanında dini edebiyattan sözler yansır⁶⁸.

Gömü şekillerinde cesedin toprağa gömülmesinde dinî geleneklerin yansıdığı kurallar oluşmaya başlar. Örneğin; mezar mimarisinde önceleri, doğuya doğru olan mezarın yönü, güneye, yani kibleye yöneltilir. Mahremiyet nedeniyle, asgari, kadınların göğüs, erkeklerin göbek hizasında gömülmesi gerekir. Daha önce ve şimdi Moğolistan'da kullanılan, hatta Selçuklu eserlerinde de yoğun olan *turquaz* denilen mavi rengin yerini dini bir kural olmasa da geleneğin yönlendirmesi olarak yeşilin kullanılması gibi.

Ölüm sonrasında folklorik birçok geçmişe bağlı köklü gelenekler vardır. Sıradan gibi görülen bu gelenekler, kültürler arası ilişkileri yansıtır. Örneğin, Anadolu'da ölen kişilerin üzerine makas ve bıçak gibi metaller konulur, bunun konuluş nedenleriyle ilgili birçok gerekçeler gösterilmiştir,⁶⁹ ancak Kafkasya'da

⁶⁷ Bk. Ceylan 2008: 225-230, 279, 310.

⁶⁸ Oral 1949, Oral'ın okuduğu XIII. yüzyıl Selçuklu dönemi mezar sandukalarının birinde mezarın önemini ortaya koyan şu sözler dikkat çekicidir: "Her kim benim (türbemi) kabrimi bozar, kabrimi tebdil ederse onların hasmı olsun. Kabrimi bozmalarından dolayı sana sığınırım. Ey Allahım, Ey ilticagâhım sen Allahsın vesselam" (Oral 1949:19); görülüyor ki antik dönem mezar koruyucu aslanları ve medüza başları yerini yazıya bırakmıştır. Ülker 1987, Tarhan 1989, Karamağaralı 1993,

⁶⁹ Bu konuda daha önceki araştırmaların (Örnek 1979:46) dışında bir çok farklı görüşler de vardır. Örneğin Ali Donat'ın (1963 doğumlu), Konya, Meram-Dere sakinlerinden Ömer Çelik (1930 doğumlu) dinleyerek şahsıma sözlü olarak, 09.08.2010 tarihinde anlattıkları ilginçtir: "Ömer amca, makas dememe bozuluyor, evlat o sindidir, makas değildir, diyor. Evet, ölümlere sindi koruz, ancak bıçağı ya da gamayı(hançer) şehit olanların mezarına koruz, sindinin ağzı açık olarak ölümlerin boğazına dönük konur, çünkü haram lokma yediyse boğazından geçmesin diye. Sonra bu sindi ve gamalar dövme demirden yapılmalı, dökme olmamalı... (Amca bu gelenekler Şamanist mi?) sorusuna karşı.. Evlat onu bunu bilmem, köpeğin uluduğu gündün beri (yani Ergenekon) bu böyle gelmiş gidiyor..." A.Donat'ın

Karaçay Türklerine ait mezar taşlarında makas resimleri olması; Adıge çevresindeki Altınordu Devleti dönemine ait mezarlarda⁷⁰ ve Tataristan'da Bulgar Türklerinin mezarlarında makas çıkması⁷¹ sıradan tesadüfler olmasa gerekir.

Kafkasya Karaçay-Çerkes Özerk bölgesindeki Teberde vadi-sinde olduğu gibi askeri sivil kimlikler de mezar taşlarında yansıtılmaktadır. Buradaki tuğlar kişinin askeri sıfatının yanı sıra eski bir Türk geleneği olan tuğ geleneğini yansıtmaktadır (Resim 12).

Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı medeniyetinin geliştiği ana kentler dışında kırsal kesimde mezar geleneklerinde şu hususlar dikkati çeker:

Önceleri, eğitimin az olduğu, yaylak kışlak arasında kalmış, çobanlığın yoğun görüldüğü dönemde, mezarlar kimi zaman iki üç metre yüksekliğinde yontulmamış taşların dikildiği (Resim 13) ve baş ve ayak şaideleri arasındaki mesafenin beş altı metre olduğu büyük mezarlar dikkati çeker. Bu şekilde mezardaki kişinin ululuğu vurgulanmaya çalışmıştır⁷². Ancak kentleşmeyle birlikte el sanatlarının gelişmesi mezar taşlarında da görülmeye başlar. Önce çekiç darbelerinin görüldüğü mezar taşları belirmeye başlamıştır. Daha sonra da eğitimin artışıyla birlikte Arapça ayetler, dualar ve şahıs adları görülmeye başlar.

XVI. yüzyıla gelindiğinde ise, mimari zarafetin yanında yazıda ve tezyinatla ölçülü bir estetik görülmeye başlar. Artık taşların cüssesi yerine, küçülen taşlarda yazı ve süslemedeki ifadeler öne çıkar. Bu dönemde meslek gruplarının artışı da mezar taşlarına yansır. Eli kolu ayağı olmayan balbal şeklindeki mezar taşlarının üst kısmı toplumda kullanılan kavuk, takke ve sarık gibi meslek gruplarının kullandığı başlıkları simgeler. Öyle ki, kimi türbe hazirelerindeki taşlardan o çevrede hangi tarikat mensupları olduğu sikke şeklindeki başlıklardan anlaşılabılır. Önceleri mesleğini dahi bilmediğimiz insanlara ait mezar taşları artık bir geçit

verdiği bilgiye göre, hayatın sona erdiğine işaret eden makas resimlerine ait örnekler Dere'deki mezar taşlarında bulunmaktadır.

⁷⁰ Rusya Federasyonu, Adıge Özerk Cumhuriyeti başkenti Maikop Müzesinde 2010 yılında çektiğimiz (Bu gezide Yrd. Doç. Dr. Sefer Solmaz ve Dr. Nurullah Tabakçı bulunmaktaydı) Altınordu Dönemine ait mezar buluntuları (Resim 11).

⁷¹ Veliyev 2000: Resim 12.

⁷² Bu konuda bir örnek vermek gerekirse; 1980-1987 yılları arasında Karakaya Baraj Bölgesi kurtarma kazılarına katıldığım sırada, ekip üyesi bulunduğum İmikuşağı ve çevresinde yaşayan kültürlerle ilgili araştırmalar yaparken, Malatya'nın Köşker Köyü'nde köylüler Köşker Babanın türbesinin 66 m. olduğunu söylediler. Şimdi sular altında kalan türbeyi türbeyi ölçtüğümüzde 33 m. çıktı. Anladım ki onlar o zamana kadar atalarının yaptığı türbeyi hiç ölçmemişlerdi, 33 m. çıkınca "adam büyük olunca herhalde göbeğine kadar gömmüşler" diye bir cevap verdiler.

merasimi sergiler gibi toplumsal statüleri yansıtmaktadır (Resim 14). Ayrıca, mezar taşları yol güzergâhlarını ve yerleşim yerlerini bulmada yardımcı olan önemli işaretlerdir. Zira yayaların çok olduğu, uzun kervan yolculuklarında, yolculuk sırasında ölenleri taşımak oldukça güçtür. Bu nedenle yol boyunca uygun bir yere gömülür, yeri kaybolmasın diye çevreden bulunan bir taş başı ucuna dikilirdi. Çünkü Orta Anadolu'da yaptığımız yüzey araştırmalarında rastgele serpiştirilmiş taşların kervan tarihi yol boylarında ölen kişilere ait olduğunu anladık. Nitekim bu güzergâhlar halk tarafından, İpek Yolu, Tuz Yolu, Katırcı Yolu, Şap Yolu, İpek Yolu, Hacı Yolu ve Bağdat Yolu gibi adlarla anılmaktadır.

İlkel toplumlar mezarların üzerine yerleştirilen monolitler ölümlerin simgeleri idi. Özellikle ziraatla uğraşan toplumlar, üretim yaptıkları bitkiler için hayvancılık yaptıkları meraların bereketi için yeterli yağmurun yağmasını ölümlere bağlamaktadır. Hayvanları için yeşil meralara sahip olan Moğol toplumu günümüzde toprağı işlemeyi günah sayar ve eski anıtlara ve oboy dedikleri taş yığınlarına saygı gösterirler. Nalah ve Orhun'daki Tonyokuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan gibi Türk dönemi anıtlarını dahi 2001 ve 2003 yılı gözlemlerimiz sırasında kutsayan Moğol vatandaşları oluyordu.

Bu insanlar üzerlerinde bulunan düğme ya da para gibi bir nesneyi bu kutsal alanın doğu tarafından atıyorlar ve bu alan üç kez dönüyordu. Bu türden nesneler yoksa yerden alınan çakıl taşlarıyla bir kutsama gerçekleştiriliyordu. Mezar taşları, balballar ve *oboy* denilen (Resim 15) taş yığınları ile oluşturulmuş kutsal tepciklere *hatık* adı verilen kutsal mavi renkli bezler bağlanıyordu. Özellikle Moğol bozkır insanı Bilge Kağan Külliyesi gibi kutsal alanlarda kazı yaptığımızdan dolayı Tenger (Eski Türkçe Tengri) ya da Burhan'ın (Budizm'den gelen Tanrı) yağmurları kestiğine inanıyordu. Bu türden tarihi yerler kutsal sayılıyor; gezimiz sırasında yaşlı göçebe Moğol rehberlerimiz kımız saçmadan bizi bu alanlara almıyorlardı. Bir bakıma taş eserlerde ve doğada gördükleri ölen kişilerin ruhlarını saçarak saçarak memnun ettiklerini düşünüyorlardı. Onlara göre kutsal alanların ve mezarların Moğol ya da Türk olması fark etmezdi, bütün geçmiş saygıdeğerdi.

Orta Asya Bozkır insanı Şamanist ya da müslüman tarihöncesinden günümüze mezara ve ölüme bir başka saygı gösterdiği bölgedeki anıtlar ve insan davranışlarından anlaşılmaktadır. Bozkır ve yerleşik kültürlerin güney sınırında yer alan Shaanxi Eyale-

tinin başkenti Xian'a 20-25 km uzaklıktaki piramitler bir bakıma bozkır kurgan kültürünün etkisi ile ortaya çıkmıştır. Zira kuzeyde benzeri büyük kurganlar bulunmaktadır. Bu piramitlerin tarihi ve kimlere ait olduğu tartışılmakla birlikte Çinlilerin bu türden mezarlar yaptırdıkları biliniyor. Xian'ın 30 km. doğusunda İlk Qin İmparatoru Qin Shi Huang M.Ö.246-M.Ö.208 için yapılan anıt mezarda binlerce asker ve onlara ait atın pişmiş toprak heykelleri yapılmıştı⁷³.

Piramitler bilindiği gibi eski Mısır kültürünün simgesi durumundadır. Bu türden yapılara Orta Amerika'da da rastlanıyordu. Ancak son yıllarda dünyanın başka yerlerinde de benzer piramitlerle karşılaşmaktadır. Birkaç yıl önce Bosna Hersek'te antik Visoki kentinde Visoci Tepesi'nde 2005 yılında bulunan kurganın keşfeden Jeolog Semir Osmanagic 213 yükseklikteki bu kurganın dünyadaki en büyük kurgan olduğunu iddia etmektedir⁷⁴. Avrasya'nın batı ucunda Balkanlar'daki bu keşif gösteriyor ki piramitlerle ilgili sadece Mısır, Orta Asya ve Çin Uygarlıkları görülmemektedir. Kaldı ki Anadolu'da Friglere ait Gordion, Lidyalılara ait Manisa Bin Tepeler, Kommagene Krallıklarına ait Nemrut Tümülüsleri de bu türün bir akrabası olarak ele alınabilir.

Piramit, kurgan ve Tümülüs mezarlardan başka anıtsal bir mezar yapısı da Doğu Anadolu'nun sarp kayalıklarında görülen Urartu, güneyde Orta Toroslarda Isauria, Güney Batı Anadolu'da Likya ve Karya, Batı Anadolu'da Frig ve Lidya, Orta Kuzey Anadolu'da Amasya kaya mezarlarından söz edilebilir.

Görülüyor ki insanlar yaşarken coğrafi koşullara uyarken ölürken de o koşullardan yararlanıp kendilerine kalacak ölüm konutları hazırlamışlardır. Türkler ise doğudan batıya yayıldıkları geniş coğrafya içinde yeni koşullara ayak uydururken geçmişten gelen kurgan ve balbal kültürlerini bir şekilde yeni kültür unsurları içine sentezlemişlerdir. Bu nedenle 2012 Şubat ayında Umre ziyaretimiz için gittiğim Suudi Arabistan'da gözlemlediğim gibi diğer Müslüman topluluklardan farklı bir şekilde tarihî mezarlıklarda din ulularının mezarlarını arayan oradan oraya huşu içinde koşan Türkleri Arap görevlilerin "Hacı Haram" diye azarladıklarına şahit olmuşumdur.

Birkaç gün önce (30 Haziran 2013) Konya ili Hadim ilçesinde yaptığımız gezi sırasında Hz. Hadim'in mezarında dua eden

⁷³ http://usa.chinadaily.com.cn/us/2012-04/30/content_15177542.htm

⁷⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Bosnia_pyramids

hemşehrilerimi ve bizim çocukları görünce (Resim 17-18) Konya TED Koleji yabancı dil hocası Yeni Zelanda kökenli İngiliz vatandaşı Linda Hanım “Bizde Katolikler mezarlara dua eder, Protestanlar yapmaz” derken kapalı olarak siz de hangi mezheptekiler dua eder diye sormak istediğini anlamıştım. Ben de “Bizde mezhebi ne olursa olsun bütün Türkler her kesimden dua eder” diye cevap vermiştim.

Sonuç olarak, mezar taşları bu dünya ile öte dünya arasında sınır taşlarıdır. Bu taşlarda bu dünyada kalanlardan bir dua isteği, bazen herkesin gideceği yer mesajı ya da veda mesajı yer alır. Mezar taşları, gidenlerin geride kalanlar tarafından hatırlanma yeridir. Ancak Atalar kültürüne bağlı olan Türk toplumunda diğer toplumlara göre daha çok mezarın ve mezar taşlarının yeri büyüktür. Atasının mezarını yaptırmayan, bayramlarda ve önemli günlerde mezarları ziyaret etmeyen, geleneksel görevin dışında dinî bir sorumluluğu yapmamış gibi ayıplanır. Bu nedenle bayramlarda ülkemizde hiçbir yerde görülmemiş bir hareketlilik yaşanır. İnsanlar yaşayan yakınları kadar ölen yakınlarını da ziyaret ederler.

Türk toplumunun yaşadığı kültür coğrafyalarında köklü bir mezar geleneği kültürü vardır. Bilindiği gibi kültürleri silip yok etmek oldukça güçtür⁷⁵. Yok edildiği sanılan çoğu kültürler kimi zaman başka kisveler giyinerek yaşamasını sürdürür. Aynı zamanda binlerce yıllık bir kültürü üzerinde barındıran mezar taşları şekilleri ve verdikleri bilgilerle bir tarih arşividir. Verdikleri mesajlarla da edebi ve felsefi ilham kaynaklarıdır.

PROF. DR.
NEJAT GÖYÜNÇ
ARMAĞANI

295

⁷⁵ Bilindiği gibi Japonlar teknoloji olarak dünyanın önde giden ülkelerinden biridir, ancak eski Şintoist ve Budist inançlar yoğun bir şekilde bu kültür içinde varlığını sürdürmektedir. Mezarlarında hala eski sunu gelenekleri yaşamaktır. Bkz. Kyoto’da 2010 yılında çektiğimiz mezar sunularından biri Resim 16.

KAYNAKÇA

- Aksoy 2010, M. "Altay'dan Anadolu'ya Damglar", <http://www.mustafaaksoy.com/default.asp?inc=mzrtas> 05.08.2010
- Alster 1980, B., (edt.) Death in Mesopotamia, Akademisk forlag, Copenhagen.
- Aslanapa 1984, O., Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Bahar 2002a, H., "Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", Orhun Sempozyumu, Tika, 11 Mart 2002, AÜ.DTCF. Farabi Salonu, Ankara.
- Bahar 2002 b H., vd., S.Çeçen, İ.Durmuş, G.Karauğuz, R.Kuzuoglu, G.Gökçek, "2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", Türkler 2, Haz. H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara;82-192.
- Bahar 2005, H., "Tika Projesi, 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları" XIV.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara.
- Bahar 2009, H., The Excavation and the Conservation of Bilge Khan Monumental Grave Complex in Mongolia, 22 nd CIPA Symposium, October 11-1, 2009, Kyoto,Japon.
- Barthold 2004, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, Haz. H. Dağ, Çağlar Yay., Ankara.
- Baykara 2003, T., Türk Kültürü, IQ Yayınları, İstanbul.
- Campbell 1992, J., Doğu Mitolojisi, Tanrının Maskeleri, Çev.K.Emiroğlu, İmge Kitabevi.
- Ceylan 2008, A., Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (1998-2008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Childe 1983, G., Tarihte Neler Oldu, Çev. M. Tunçay- A.Şenel, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Derevianko 2000, A. P., - vd., Archaeological Studies Carried Out By The Joint Russia-
- Ergin 1986, M., Orhun Abideleri, Bas.11, Boğaziçi Yay., İstanbul
- Esin 1972, E., (Editör), Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt II, Kısım I A, İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Jisl 1963, L., "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", Belleten, XXXII/ 107:387- 410.
- Gömeç 2006, S., Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yay. Ankara.
- Grakov 2006, B.N., İskitler, Selenge, Çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul
- Gumilëv, 200, L.N., Hazar Çevresinde Bin Yıl, Etno-Tarih Açısından Türk Halklarının ve Çevre Halkların Şekillenışı Üzerine, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
- Gümilëv 2002, L.N., Hunlar, Selenge Yay., İstanbul 2002
- Hançerlioğlu 1975, O., İnanç Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- İnan 1972, A., Tarihte ve Günümüzde Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK Yay., Ankara.
- Jisl 1963, L., Kül Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları, Belleten, XXVII.Ankara.
- Karamağaralı 1992, B., Ahlat Mezar Taşları, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Kaşgarlı 1985, Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügat-i Türk, Çev. Besim ATALAY, I. Ankara 1985:343-381, 466.
- Kramer 1990, S.N., Çev. M.İ.Çığ, Tarih Sumer'de Başlar, Türk Tarih Hürumu Basımevi, Ankara.

- Köroğlu 1997, K., “1996 yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, XV.Araştırma Sonuçları Toplantısı, 26-30 Mayıs 1997, Ankara:127-156.
- Mau-Tsai 2007, Liu, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yay., İstanbul.
- Mellaart 1975, J., The Neolithic of The Near East, London.
- Mongolia 1999, Monuments of Mongolian History and Culture, Mongolian Academy of Humanites, Ulan Baator.
- Okladnikov 2000, A.P. , “Tarihin Şafağında İç Asya”, Erken İç Asya Tarihi, Derleyen, D. Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Oral 1949, M.Z., “Konya’da Tarihi Mezar Taşları”, Anıt, Konya, Şubat, S.1:14 -23; Konya’da Tarihi Mezar Taşları”, Anıt, Konya, Şubat, S.2’de devamı.
- Orkun 1994, H. N., Eski Türk Yazıtları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:529, Ankara.
- Ögel 1993, B., Türk Mitolojisi I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Örnek 1979, S.V., Anadolu Folklorunda Ölüm, II.Baskı, DTCF Yay. Ankara.
- Özgülç 1948, T., Ön Tarihte Anadolu’da Ölü Gömme Âdetleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Roux 1994, J.P., Türklerin ve Moğolların Dini, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yay., İstanbul.
- Roux 1999, J.P., Altay Tüklerinde Ölüm, (Çev. A. Kazancıgil) Kabalcı, İstanbul.
- Sevin 1986, V., Urartu Mezar Mimarisine yeni Katkılar, Anadolu Araştırmaları,X, Prof.Dr. U.Bahadır Alkım Sayısı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:329-340.
- Sevin 2002, V.-A.Özfrat, “Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar İlk Not”, Belleten, LXV, 243:501-519
- Taaffe 2000,RN., “Coğrafi Ortam”, Çev. Mete Tunçay, Erken İç Asya Tarihi, Der., Denis Sinor, İletişim Yay., İst. 2000. S.37-59.
- Tarhan 1979, M.T., “Eski Çağ’da Kimmerler Sorunu”, VIII.Türk Tarih Kongresi, Ankara- 11-15 Ekim 1976, Kongreye sunulan Bildiriler I, 1979:355-371.
- Tarhan 1989, M.T., V.Sevin, B.Aşan, “Van-Gevaş, Tarihi Türk Mezarlığı Kurtarma Kazısı Onarım ve Çevre Düzeni Çalışmaları, 1988” V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- Tekçe 1993, E.F., Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.
- Tica 2000, Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2002.
- Tica 2001a, Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, TC. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2003.
- Tica 2001b, Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Album of the Turkish Monuments in Mongolia, Köktürk Kağanlığının Kuruluşunun 1450.Yıldönümü Anısına, Haz.O.F.Sertkaya, C.Alyılmaz, T.Battulga, çev.I.Kuşcu,M.Homriş,A.Şen,R.Nurdun, Tika,Ankara.
- Tica 2003, Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları/ The Project of the Turkish Monuments in Mongolia, 2003 Studies, TC. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2005.

PROF. DR.
NEJAT GÖYÜNÇ
ARMAĞANI

Ülker 1987, N., “İzmir-Hacı Mahmud Camii Haziyesi Mezar Kitabeleri (XVIII. Ve XIX. Yüzyıl), V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I:11-42.
Veliyev 2000, R.M., -Cemil A. Muhammetşin, Büyük Bolgar, Bolgar-Tatar Uygarlığının Anıtı, Türksoy, Ankara.

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

PROF. DR.
NEJAT GÖYÜNÇ
ARMAĞANI

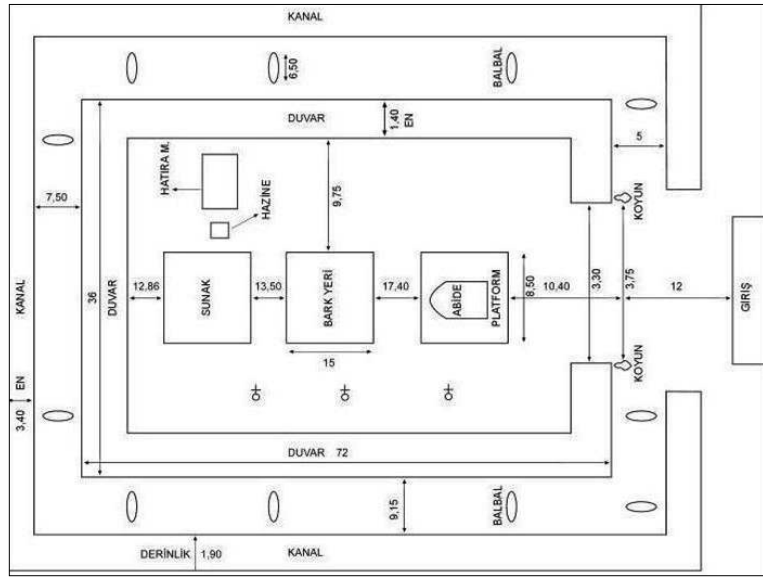
299

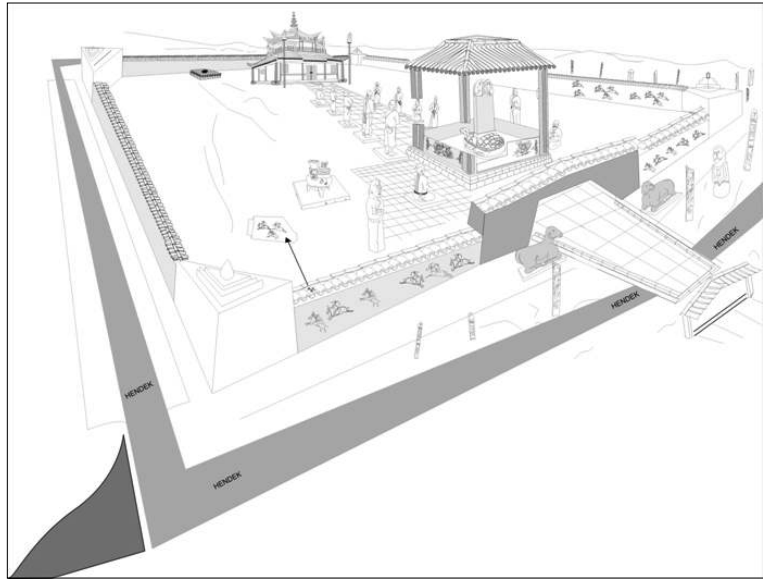
Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

PROF. DR.
NEJAT GÖYÜNÇ
ARMAĞANI

301

Resim: 12

Resim: 13

Resim: 14

Resim: 15

Resim: 16

Resim: 17

Resim: 18